

Anna Tyrpa

Instytut Języka Polskiego PAN

anna.tyrpa@ijp.pan.pl

ORCID: 0000-0001-5365-5535

Czeskie ulotki jarmarczne z XIX w.

Czech Peddler's Leaflets from the 19th Century

Maciej Mętrak,

Mapa świata z jarmarcznej ulotki. Czeska dziewiętnastowieczna twórczość kramarska w perspektywie etnolingwistycznej,
Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2024.

DOI: 10.12775/LL.1–2.2025.011 | CC BY-ND 4.0

W 2024 r. Polskie Towarzystwo Ludoznawcze opublikowało książkę Macieja Mętraka *Mapa świata z jarmarcznej ulotki. Czeska dziewiętnastowieczna twórczość kramarska w perspektywie etnolingwistycznej* jako 14 tom serii „Biblioteka Literatury Ludowej”. Jest to obszerna monografia, licząca 459 stron, która powstała jako rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. Zbigniewa Grenia i została obroniona na Uniwersytecie Warszawskim w 2020 r.

Autor zajął się w niej specyficznym gatunkiem tekstów, z których zbiorem zetknął się w czeskim Przerowie, w Muzeum Komeńskiego. Chodzi o ulotki, które w XVIII i XIX w. były rozprowadzane na jarmarkach. Muzeum w Przerowie zgromadziło ich około 2800, z czego w pracy szczegółowej analizie poddało 459, w większości z lat 1774–1866. Zamieszczone w książce tablice obrazują stopień trudności, z jakimi zetknął się badacz. Otóż druki te są wprawdzie pisane po czesku, ale z użyciem szwabachy. Do tego ich strony są często przyściemnione lub uszkodzone. Autorowi należą się więc słowa uznania za cierpliwość i wytrwałość w ich odczytywaniu.

Rozprawa składa się z ośmiu części. We *Wstępie* Maciej Mętrak deklaruje przyjęcie metodologii etnolingwistycznej. W związku z tym objaśnia dwa kluczowe dla niej pojęcia – językowego obrazu świata i stereotypu. Opiera się na pracach lubelskiej szkoły etnolingwistycznej, stworzonej przez Jerzego Bartmińskiego, i na wciąż powstającym ogromnym *Słowniku stereotypów i symboli ludowych*.

Dwa kolejne rozdziały omawiają w perspektywie ogólnej literaturę kramarską. *Podstawowe problemy badania literatury kramarskiej* przekazują wiedzę o zjawisku powszechnym w Czechach w XVIII i XIX w., polegającym na działalności wędrownych pieśniarzy, pojawiających się na jarmarkach i odpustach. Oprócz śpiewania, prezentowali oni plansze ilustrujące treść pieśni¹ oraz sprzedawali ulotki, na których wydrukowane były ich słowa, a dodatkowo wskazana jakaś powszechnie znana melodia. Dzięki temu każdy odbiorca mógł potem sam wykonywać zakupiony utwór. Pieśni rozprowadzane w ten sposób dzielą się na te o tematyce religijnej i te o tematyce świeckiej. Pieśni religijne występują w dwóch postaciach: kontemplacyjno-modlitewnej oraz narracyjnej (legendy, apokryfy, opisy cudów). Utwory o tematyce świeckiej reprezentują z kolei aż sześć kategorii, są to pieśni: nowiniarskie (czyli informujące o różnych niecodziennych i sensacyjnych wydarzeniach), rekruckie i wojenne, patriotyczne i polityczne, kryminalne, miłosne oraz satyryczne.

W rozdziale *Czeska twórczość kramarska – historia i uwarunkowania społeczno-kulturowe* opisano specyfikę tego zjawiska i jego popularność na ziemiach czeskich. Wynikała ona m.in. z aktywności Kościoła katolickiego oraz z wcześniejszej niż w innych regionach znajomości pisma (w 1774 r. wprowadzono obowiązek szkolny). Ulotki przekazujące wiadomości o wydarzeniach były powszechne w wielu krajach Europy Zachodniej, natomiast wśród krajów słowiańskich prym wiodły właśnie Czechy. Analizowane w monografii druki pochodzą w większości z terenu Moraw i Śląska. Ulotki kramarskie były w pewnym sensie kontynuacją pieśni dziadowskich, które wcześniej pełniły wśród ludu funkcję informacyjną i rozrywkową. Formowały też światopogląd niewykształconych odbiorców i odgrywały rolę analogiczną do tej, jaką później przejęły gazety. W swym omówieniu autor ujmuje druki kramarskie także jako przedmioty kultury materialnej, przedstawia ich wartość historyczną oraz znaczenie w epoce odrodzenia narodowego, kiedy służyły przede wszystkim podtrzymywaniu i rozwijaniu znajomości języka czeskiego.

Kolejne, zasadnicze rozdziały książki zawierają wnikliwą, szczegółową i uporządkowaną analizę pieśni świeckich i religijnych. Część *Kramarski porządek świata ziemskiego* przedstawia tytułową mapę świata odtworzoną z tekstów pieśni. Autor wychodzi tu od swego rodzaju rekonstrukcji sylwetki modelowego autora analizowanych pieśni: katolika, poddanego austriackiego, Czecha lub Morawianina, chłopca. Następnie określa, kim dla tak pojętego podmiotu autorskie-

1 Na tablicach zamieszczonych w końcowej części monografii można zobaczyć połączenie efektu dźwiękowego z plastycznym.

go są „obcy”. Według kryterium religijnego ów „obcy” to: konwertyta, bluźnierca, okrutny ojciec i władca tyran. Pierwszy przypadek oparty jest na pieśniach relacjonujących nawrócenie na katolicyzm Żydów, luteranów, kalwinów. Takich ludzi autor nazywa innowiercami oswojonymi. Pieśni o bluźniercach i świętokradcach opowiadają o profanacji przedmiotów ze sfery *sacrum*, głównie przez protestantów. Jeśli chodzi o postać okrutnego ojca, to sprowadza się ona do przypadków, w których rodzic morduje swoje dziecko, ponieważ nie zgadza się, aby przeszło na katolicyzm. Z kolei władca tyran to głównie Turek, który prześladowa swych chrześcijańskich poddanych. Według kryterium państwowego obcymi byli: najeźdźca i okupant oraz wróg odległy lub wewnętrzny. Zgodnie z wydarzeniami historycznymi z XIX w. dla obywateli austriackich najeźdźcami i okupantami byli Francuzi i Prusacy. Do wrogów odległych autor zaliczył zaś Szwedów i Turków, przy czym oprócz działań wojennych istotna była tu również różnica konfesyjna między mieszkańcami ówczesnego Cesarstwa Austriackiego (katolikami) a ich wrogami (protestantami lub muzułmanami). Wrogami wewnętrznymi z kolei zostały nazwane te nacje, które buntowały się przeciw władzy cesarza austriackiego: Polacy, Włosi i Węgrzy. Elementem wzmagającym niechęć do nich był fakt, że w poskramianiu powstań w Galicji, Mediolanie, na Sardynii i Węgrzech brali udział Czesi i Morawianie, narażając swoje życie.

W dalszej części zaprezentowanych przez autora rozważań następuje prezentacja zawartych w pieśniach stereotypów dziesięciu narodów. Są to zarówno narody bliskie, z którymi Czesi mieli często styczność, mieszkając w tym samym państwie (Żydzi, Polacy, Węgrzy, Włosi), jak i dalsze, ale znane z różnych kontaktów, np. wojennych (Prusacy, Francuzi, Turcy, Rosjanie, Szwedzi). Wspomina też o Amerykanach i Meksykanach, którzy w pieśniach jarmarcznych pojawiają się głównie z powodu budzących sensację klęsk żywiołowych nawiedzających ich odległe i nieznane kraje. Stereotyp każdego narodu przedstawiony jest w trzech punktach: nazwa kraju, nazwa grupy etnicznej i obraz w tekstach.

Porównanie omówionych stereotypów etnicznych ujawnia, że największy wpływ na ich ukształtowanie miały wojny i przemarsze obcych armii przez czeskie ziemie. Najbardziej utrwalone w pieśniach kramarskich zostały wojny napoleońskie z drugiej dekady XIX w. oraz konflikt austriacko-pruski z 1866 r. Wspomina się też: szwedzka agresja z XVII w., zatargi na styku Austrii i Włoch, odpieranie inwazji tureckiej. Przedstawicielom narodów, z którymi Czesi mieli styczność w trakcie działań wojennych, nierzadko przypisane są odwaga i waleczność, ale równie często – okrucieństwo objawiające się w krzywdzeniu ludności cywilnej. Wielkie znaczenie miały różnice wyznaniowe. Podmiot analizowanych tekstów utożsamia się z katolicyzmem, a więc innowiercy (luteranie, kalwini, muzułmanie i judaїści) nazywani są poganami, bezbożnikami i heretykami.

Na kolejnym etapie analiz Mętrak przechodzi do omówienia wizerunków „obcych” konstruowanych według kryterium etnicznego i regionalnego, skupiając się na takich kwestiach, jak patriotyzm, nacjonalizm, słowiańskość, ludowość

i regionalizm. Zwraca przy tym uwagę na fakt, że w twórczości kramarskiej można doszukać się idei panslawizmu, a patriotyzm jest rozumiany na różne sposoby: jako identyfikacja z cesarstwem habsburskim lub tylko z ziemią zamieszkałymi przez Czechów. Czeski nacjonalizm jest z kolei widoczny w niektórych pieśniach głoszących dążenie do niezawisłości politycznej, przy czym pojawia się tu również poczucie bliskości Czechów i Słowaków (stosowane są nawet pewne słowackie formy językowe). O regionalizmie świadczą zaś nazwy miejscowe wymieniane w tekstach, a także niektóre formy dialektalne.

W końcowych partiach tego rozdziału autor zajmuje się hierarchią społeczną, w której główną opozycję stanowią bogactwo i bieda. W tekstach kramarskich biedni wartościowani są zdecydowanie pozytywnie, a chciwi, skąpi i bogaci mogą spodziewać się potępienia w postaci kar czekających na nich po śmierci. Jednym z problemów podejmowanych przez pieśń jest miłość ludzi różniących się statusem społecznym i majątkowym, a zwłaszcza sytuacja, gdy rodzice nie zgadzają się na małżeństwo dziecka z osobą stojącą niżej w hierarchii społecznej. Kramarskie druki opisują tragedie młodych kochanków, a w niektórych przypadkach także ingerencje sił nadprzyrodzonych w ich losy. Ważnym typem bohaterów są też postaci określane przez Mętraka jako „uprzywilejowani” w biedzie, czyli wdowy, sieroty i żebracy. Zwłaszcza ci ostatni cieszyli się poważaniem, ponieważ kojarzono ich z wędrującymi po świecie Jezusem, Maryją czy świętymi. Na drugim końcu społecznej hierarchii mamy władców, szczególnie cesarza austriackiego. Dla autorów rozprowadzanych po jarmarkach ulotek najlepszym ustrojem była monarchia, a idealnym władcą – ten, który zwycięża wrogów, jest sprawiedliwym sędzią, opiekunem poddanych i obrońcą wiary katolickiej.

Kolejny rozdział, *Kramarska metafizyka – wertykalny porządek świata*, podzielony został na pięć części. Trzy z nich zdecydowanie kierują nasz wzrok w górę. Dotyczą Boga, Maryi i świętych oraz aniołów. Omawiane tu pieśni opowiadają o interwencji tych postaci niebiańskich w życie ludzi pobożnych i wierzących. Interesujący jest zwłaszcza wątek Pana Jezusa wędrującego po świecie w postaci starca lub żebraka, osobiście sprawdzającego zachowania ludzi i ingerującego w ich los. Przewija się też motyw „miotły bożej”, która jest określeniem cierpień i prób spadających na człowieka z woli Boga. Pośrednikami między surowym Bogiem a ludźmi są święci, wśród których najważniejsza jest Maryja. Prócz niej w kramarskich pieśniach najczęściej pojawiają się święci związani z Czechami (Wacław, Wojciech, Ludmiła, Prokop, Cyryl, Metody, Jan Nepomucen, Jan Sarkander), choć popularny jest też Hiszpan Izidor Oracz, patron rolników. W wielu tekstach występują także pomagający pobożnym ludziom aniołowie. Towarzyszą im blask i jasność, są odziani w białe szaty, często śpiewają i grają na instrumentach. Choć unoszą się w powietrzu, brak wzmianek o tym, że mają skrzydła.

Kolejny podrozdział odnosi się do diabłów i sytuowanych pod ziemią mocy piekielnych. Podkreślanymi w pieśniach kramarskich cechami piekła są gorąco i zapach siarki. Pojawia się w nich także przekonanie, że niebaczne wypowie-

dzenie imienia diabła ma moc sprawczą – zły duch rzeczywiście przybywa i szkodzi człowiekowi. Jeśli chodzi o jego wygląd, to najczęściej przybiera postać pięknego, bogatego młodzieńca lub kobiety, a to pomaga mu kusić ludzi do złego. Bronić od diabła mogą święci, pobożni zakonnicy, przywoływanie Chrystusa, modlitwa. Przydatne są też poświęcone przedmioty (krzyżyki, medaliki). Moce piekielne mogą niekiedy mieć postać zwierząt: węży, żab, ropuch, skorpionów, czarnych psów, kozłów i kotów. W ostatnim podrozdziale mowa o różnych mocach, przestrzeniach i zjawiskach (np. raj, trzęsienia ziemi, obcowaniu ze zmarłymi, burzach i błyskawicach). Charakterystycznym motywem pieśni kramarskich jest choćby uderzający z nieba piorun, który bywa sposobem karania grzeszników przez Boga. Inne zjawiska, jak komety, tańczące słońce, świecące w dzień gwiazdy i księżyc, są ostrzeżeniem, zapowiedzią groźnych wydarzeń. Pojawiają się tu również opisy wizyt wybranych ludzi w ziemskim raju, spotkań z duchami zmarłych, ziemi pochłaniającej wielkich grzeszników czy trzęsień ziemi będących wyrazem gniewu Bożego oraz wizje różnych miejsc znajdujących się w podziemiach – kopalni, jaskiń czy piekła.

Mapa świata z jarmarcznej ulotki to książka o charakterze interdyscyplinarnym. Do właściwej interpretacji analizowanych tekstów konieczna jest wiedza na temat historii, kultury oraz warunków społecznych, w jakich żyli ludzie, którzy tworzyli kramarskie druki i którzy byli ich odbiorcami. Sięgnięcie po publikacje z zakresu kulturoznawstwa, folklorystyki, etnografii, etnologii, etnolingwistyki i językoznawstwa pozwoliło autorowi uzyskać znakomite efekty. Jednocześnie przybliżył polskim czytelnikom zjawisko obecne w kulturze czeskiej w XVIII i XIX w., wyczerpująco przez niego scharakteryzowane. Warto dodać, że lekturę książki znacząco ułatwiają tłumaczenia wszystkich cytatów z czeskich pieśni na język polski. Godna pochwały jest też szata graficzna, a zwłaszcza okładka zaprojektowana przez Weronikę Siwiec, przedstawiająca motywy obecne na jarmarcznych ulotkach.